

Kutadgubilig

FELSEFE – BİLİM ARAŞTIRMALARI

PHILOSOPHY – SCIENCE RESEARCH

ÇAĞDAŞ BİLGİ TARTIŞMALARI ÖZEL SAYISI

32

ARALIK 2016

ISSN: 1303-3387

TAMAMLAYICI TEOLOJİYİ TAMAMLAYAN ÖGE: LOGOS

Betül Avcı*

THE ELEMENT THAT FULFILLS THE FULFILLMENT THEOLOGY

ÖZ

(Hıristiyan) dinler teolojisinin başlıca yaklaşımlarından biri olan Tamamlayıcı teolojiye göre, Hıristiyanlık dışındaki din ve inançlar –Hıristiyanlıkta olduğu gibi mutlak anlamda olmasa da– Tanrı'nın kurtuluş planından ve hakikatten unsurlar taşır. Dahası, Eski Ahit dönemi nasıl İsa Mesih'in tecessümüyle tamamlanmış ise Hıristiyanlık dışı tüm din ve inançlar da onun tarafından tamamlanmaktadır ya da tamamlanacaktır. Konuyu tanıtıcı mahiyetteki bu yazıda Tamamlayıcı teolojinin İsa Mesih öncesi dönem, Yasa ve Yunan felsefesi hakkında nasıl bir yaklaşım sergilediğini ele alacağım. Yazıda görülecektir ki ilhamını Kitâb-ı Mukaddes'ten alan ve erken dönem Kilise Babaları tarafından geliştirilen Tamamlayıcı teolojinin başlıca özellikleri şunlardır: Birincisi, Hıristiyan vahyinin İsa Mesih'in tecessümü ile kemale ermesi; ikincisi, tarihî İsa öncesi dönemin Mesih ile mukayesesi; üçüncüsü, Yasa'nın Mesih ile tamamlanması; dördüncüsü, Mesih ile kemale eren vahyin onun öncesinde bir hazırlık ve ilahi eğitim döneminden ibaret olmasıdır. Nihayetinde önemle zikretmek gerekir ki bu dört özelliği bariz bir şekilde içinde barındıran ve Tamamlayıcı teolojiyi tamamlayan en önemli öge Justin Martyr, Irenaeus ve İskenderiyeli Clement'in de önemle vurguladığı Logos teolojisidir.

Anahtar Kelimeler: (Hıristiyan) dinler teolojisi, Tamamlayıcı teoloji, Logos teolojisi, Justin Martyr, Irenaeus, İskenderiyeli Clement.

ABSTRACT

Fulfilment theology is one of the main approaches of (Christian) theology of religions. According to Fulfilment theology, non-Christian religions and faiths

* Yrd. Doç. Dr., Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dinler Tarihi Bölümü (betulavci27@gmail.com). Yazı geliş tarihi: 5.9.16; kabul tarihi: 5.12.16.

–although not fully as in Christianity– holds elements of God’s saving plan and of truth. Moreover, as the Old Testament was fulfilled with the Incarnation of Christ, non-Christians religions and faiths have been and will be fulfilled by him. Within the scope of this paper, I will present the ways in which Fulfilment theology deals with the period before the Incarnation, with the Law and Greek philosophy. It will be noted that the basic features of Fulfilment theology, inspired by the Bible and developed by the early Church Fathers, are as follows: First, idea of the fullness of Christian revelation by the Incarnation; second, comparison between the Incarnation of Christ with the pre-Incarnation period; third, fulfillment of the Law by Christ; fourth viewing the pre-Incarnation period as a preparation stage within which “divine pedagogy” was active. The last but not least is the Logos theology that completes Fulfilment theology as articulated by Justin Martyr, Irenaeus and Clement of Alexandria.

Keywords: (Christian) theology of religions, Fulfilment theology, Logos theology, Justin Martyr, Irenaeus, Clement of Alexandria.

...

A. Giriş ve Amaç

Geçtiğimiz yüzyılların Hıristiyan Avrupası için sadece egzotik bir merak olan kendisinininkinden farklı inançların varlığı, son yıllarda iletişimdeki gelişmelerin etkisiyle farklı bir boyut kazandı. Doğu’dan Batı’ya göçler, Avrupalılar’ın misyonerlik, işgal ya da Uzakdoğu inançlarına duydukları ilgi gibi sebeplerle pek çok farklı gelenek yan yana yaşanır olmaya başladı. Bu gelişmeler sonucu Hıristiyan Avrupalı, komşusunun şeytana tapmadığını fark ettiği gibi teolog da diğer geleneklerdeki hakikatin varlığını açıklama çabasına girişti. Bu durum ise yüzyıllardır süregelen “İsa Mesih’te açıklanan Tanrı vahyinin dışında kurtuluş yoktur” ya da “*extra ecclesiam nulla salus* (Kilise dışında kurtuluş yoktur)” diyen dışlayıcı söylemin dışına çıkılması demekti. Bunun en bariz örneğini II. Vatikan Konsili’nin (1962-65) Hıristiyanlık ve Yahudilik dışındaki geleneklere yaklaşımında görebiliriz. Peki, dışlayıcı olmayan ve inançların çokluğu¹ ile karşılaşan teoloji nasıl bir yaklaşım sergileyecektir? Buna cevabı ise yirminci yüzyılın başlarında tepe noktasına ulaşan Hıristiyan Tamamlayıcı teolojisi verecektir. Tamamlayıcı teolojiye göre, Hıristiyanlık dışındaki din ve inançlar, Hıristiyanlıkta olduğu gibi mutlak anlamda olmasa da Tanrı ve onun kurtuluş planından ve/veya hakikatten unsurlar taşır. Dahası, Eski Akit (İbr. *bə-rîṭ*, Yun. *diathēkēs*) nasıl İsa Mesih ile tamamlanmış ise, Hıristiyanlık dışı tüm din ve inançlar da onun tarafından tamamlanmaktadır ya da tamamlanacaktır.

¹ “Dini çoğulculuk” aşağıdaki satırlarda kısaca ele alacağım şekliyle teolojik bir söylem olduğu halde “dinlerin çokluğu” farklı din ve inançların yan yana yaşanır olması anlamına gelmektedir.

Hıristiyan Avrupalı'nın Hıristiyan olmayan komşusunun inancıyla ilgilenmesinin nedeni sadece göçler, misyonerlik faaliyetleri ya da son yıllarda diğer dinlere duyulan ilgi sonucu yan yana yaşıyor olmaları değildir. Zira böyle bir ilgi Hıristiyanlığın ilk dönemlerinden itibaren söz konusuydu. Yeni Ahit teolojisinin üzerinde durduğu başlıca konulardan biri, Yahudi ve Yahudi olmayan halklara karşı takınılacak tavır iken günümüz dinler teolojisi bunu diğer din ve inançlara uygulamaktadır. Yeni Ahit'in ve erken dönem Kilise Babaları'nın Eski Ahit dönemi ve paganlar konusunda takındıkları tavır Tamamlayıcı teoloji günümüzde İslamiyet, Hinduizm, Budizm vs. gibi çağdaş dünyada var olan din ve inançlara uygulamaktadır.

Elinizdeki yazının başlıca amacı, Türkçe okurunun pek aşına olmadığı Tamamlayıcı teolojii okuyucuya tanıtmaktır. Bu sebeple burada Tamamlayıcı teolojinin erken dönemde İsa Mesih öncesi dönem, Yasa ve Yunan felsefesi hakkında nasıl bir yaklaşım sergilediğini ele alacağım. Bunun için öncelikle yazıya giriş mahiyetinde Hıristiyan dinler teolojisindeki farklı yaklaşımlar hakkında kısaca bilgi vereceğim. Ardından Tamamlayıcı teolojinin tarihçesine ve başlıca özelliklerine değineceğim. Yazının en önemli unsuru ise Tamamlayıcı teolojinin ana eksenini oluşturan Logos-Kelime teolojisi olacaktır. Zira Logos-Kelime, ilhamını Kitab-ı Mukaddes'ten alarak Hıristiyanlığın en erken dönemlerinden itibaren vahiy teolojisinde başlıca yeri teşkil etmekle kalmamış aynı zamanda diğer dinler, inançlar ve felsefi sistemlerle Hıristiyanlık arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Bu sebeple, tarihî İsa olarak tecessümünden önce de "kurtuluş tarihi"nin baş aktörü olan Logos-Kelime'nin bu etkin rolüyle ilgili erken dönem Kilise Babaları'ndan Justin Martyr (II. yy.), Irenaeus (II. yy.) ve İskenderiyeli Clement'in (II-III. yy.) görüşlerine başvuracağım. Bu yazıdaki başlıca amaç konuyu tanıtmak olduğundan mevzu tasvire yoğunlaşacağım. Bununla beraber, Tamamlayıcı teolojinin aşağıda saydığım özelliklerine yaptığım vurgu ve bu tarz bir sınıflandırma şahsıma aittir.

B. Hıristiyan Dinler Teolojisi

Dinler teolojisi, bu yazıda kullandığım anlamıyla, Hıristiyan teolojisinin bir dalı olup Hıristiyanlık dışı din ve inançlara teolojik açıdan nasıl yaklaşılacağını inceler.²

² Dinler teolojisi alanında güncel örneklerden bazıları şunlardır: Jacques Dupuis, *Toward a Christian Theology of Religious Pluralism*, Maryknoll-New York: Orbis, 1997; Paul Knitter, *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Toward the World Religions*, Maryknoll, N.Y.: Orbis, 1985; Gavin D'Costa, *Christianity and World Religions: Disputed Questions in the Theology of Religions*, Malden, MA-Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell, 2009; Wilfred Cantwell Smith, *Towards a World Theology*, London: Macmillan, 1981; Mariasusai Dhavamony, *Christian Theology of Religions: A Systematic Reflection on the Christian Understanding of World Religions*, Bern-New York: P. Lang, 1998; Alan Race, *Christians and Religious Pluralism: Patterns in the Christian Theology of Religions*, London: SCM Press, 1993; Alan Race & Paul M. Hedges (ed.), *Christian Approaches to Other Faiths*,

Burada *din teolojisi* (tekil) ile *dinler teolojisini* (çoğul) birbirinden ayırmak gerekir. Zira din teolojisi genel manada din ve dinî tecrübenin anlamını irdelerken dinler teolojisi tikel dinleri ve inanç geleneklerini Hıristiyan inancı açısından değerlendirir. Dinler teolojisi aslında İslamiyet, Yahudilik vs. gibi her bir dinin kendi teolojisi çıkış noktası alınarak yapılabilir. Lakin son yıllarda özellikle Hıristiyan teolojisi içerisinde bu konu üzerine çokça çalışma olduğundan “dinler teolojisi” tabiri genel olarak “Hıristiyan dinler teolojisi” ile aynı anlamda kullanılmaktadır.

Geçmişte olduğu gibi modern dönemde de dinler teolojisinin üzerinde durduğu başlıca mesele Hıristiyanlık dışı din ve inançların *kurtuluş ve/veya hakikat* açısından ele alınması ile onların İsa Mesih ve/veya Kilise ile ilişkileridir. Dinler teolojisinin cevap aradığı başlıca sorular ise şunlardır: Kurtuluş ve/veya hakikat sadece Hıristiyanlık’ta ve İsa Mesih’te, dolayısıyla Kilise’de midir? Hıristiyan inancını kabul etmeyen, İsa Mesih’i tanımayan, Kilise öğretilerini takip etmeyen farklı din ve inanç mensupları kurtuluşa erecek midir? Tanrı’nın ilahi vahyi sadece Hıristiyanlıkta mı mevcuttur? Eğer hakikat (sadece) Hıristiyanlık’ta ise neden diğer din ve inançlar aynı anda var olmaya devam ediyor?

Dinler teolojisinin en fazla kabul gören üçlü sınıflandırması dinî dışlayıcılık (*exclusivism*), kapsayıcılık (*inclusivism*) ve çoğulculuktur (*pluralism*).³ Dışlayıcı anlayışa göre, kurtuluş sadece İsa Mesih’e iman ve/veya Kilise’dedir. Bunun dışındaki inançların kurtulustan nasibi yoktur. Dinî çoğulculuğa göre, her bir din ve inanç kurtuluşa erdiren, aşkın “Yüce Hakikat/Gerçeklik (Ultimate Reality)”e ulaştıran birer yoldur. Dinleri kapsayıcı yaklaşım ise diğer iki anlayışın ortasında yer alır. Buna göre kurtuluş özel anlamda İsa Mesih ile gerçekleşmekle birlikte, Tanrı’nın vahyinin hakikati diğer din ve inançlarda –kısmen de olsa– mevcuttur. Bu sebeple diğer geleneklerdeki kurtuluş –mensupları bunun farkında olmasalar da– İsa Mesih vasıtasıyla gerçekleşir. Veli-Matti Kärkkäinen’e göre, kapsayıcı yaklaşım II. Vatikan Konsili sonrası Roma Katolik Kilisesi’nin resmi anlayışı olmakla birlikte Doğu Ortodoks, Protestan Evanjelik kiliselere mensup pek çok teolog bu görüşü savunmaktadır.⁴ Katolik, Ortodoks ve Protestan teolojilerinin birer parçası olan farklı inançlara yaklaşımlar, dışlayıcı-kapsayıcı-çoğulcu şeklinde “klasik” olarak sınıflandırılmakla birlikte her biri kendi içerisinde muhtelif sesler barındırır.

Yukarıdaki üç yaklaşıma paralel bir diğer sınıflandırma ise Veli-Matti Kärkkäinen tarafından *An Introduction to the Theology of Religions*’da ifade edilen kilise-merkezlilik (*ecclesiocentrism*), Mesih-merkezlilik (*Christocentrism*), Tanrı-merkezlilik

London: SCM Press, 2008; Veli-Matti Kärkkäinen, *An Introduction to the Theology of Religions: Biblical, Historical and Contemporary Perspectives*, Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, 2003.

³ Dinler teolojisinde sınıflandırmalar ve bunların eleştirileri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Paul Hedges, “A Reflection on Typologies: Negotiating a Fast-Moving Discussion,” *Christian Approaches to Other Faiths*, s. 17-33.

⁴ Kärkkäinen, *An Introduction to the Theology of Religions*, s. 25.

(*theocentrism*). Kärkkäinen, bu üçlü tipolojiye son yıllarda önem kazanmakta olan Hakikat-merkezliliği (*Realitycentrism*) de ekler. Paul Knitter ise *Introducing Theologies of Religions*'da bize yerini alma (*replacement*), tamamlayıcı (*fulfillment*),⁵ müştereklik (*mutuality*), kabul (*acceptance*) modelleri olmak üzere dört farklı kategori sunar. Paul Hedges ise "klasik" dışlayıcılık-kapsayıcılık-çoğulculuk modeline "tikelcilik (*particularism*)"i ekler. Son yıllarda önem kazanan, farklı bir kategori olarak da değerlendirilebileceğimiz dinlere tikelci yaklaşım her bir din ve inanç geleneklerinin tek başına sergilediği özelliklerden yola çıkılması gerektiğini savunur. Zira her bir inancın tikelliğine vurgu yapan bu modele göre, her bir geleneğe uygulanabilecek evrensel kategoriler mevcut değildir. Örneğin, "din" kavramı her bir inanç geleneği için geçerli olmayabileceği gibi kurtuluş da her birinin ulaşmaya çalıştığı amaç değildir.

Aslında dinler teolojisinin geçmişini İsa Mesih'e inananların Yahudilerle nasıl bir ilişki içerisinde olmaları gerektiğini söz konusu eden Pavlus'a ya da Yunan felsefesinde Mesih ile ilgili hakikat bulunup bulunmadığını inceleyen erken dönem Kilise Babaları'na kadar götürmek mümkündür. Lakin dinler teolojisinin bu isimle anılması ve neredeyse münferit bir disiplin olarak ortaya çıkması, özellikle II. Vatikan Konsili'nin akabindeki ortamda oluşmuştur. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren dinler tarihi disiplini çerçevesinde Yahudilik-Hıristiyanlık dışı dinler ve inançlar hakkında elde edilen bilgiler, Hıristiyan misyonerlik faaliyetleri ile "liberal" teolojiler son zamanlarda dinler teolojisinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Sonuç olarak, yirminci yüzyılın başında Hıristiyanlık dışı dinlere nasıl yaklaşılacağını inceleyen münferit çalışmalar olsa da, Veli-Matti Kärkkäinen'in deyişiyle, dinler teolojisi akademik bir disiplin olarak II. Vatikan Konsili sonrasında teolojik ortamında ortaya çıkmış ve Protestan çevrelere buradan yayılmıştır.⁶

C. Tamamlayıcı (*Fulfilment*) Teoloji

Dinler teolojisinin günümüzdeki en önemli yaklaşımlarından olan Tamamlayıcı teolojiye göre, muhtelif dinler ve inançlar Hıristiyanlıkta olduğu gibi mutlak anlamda olmasa da Tanrı ve onun kurtuluş planından ve hakikatin kendisinden unsurlar taşır. Bu yaklaşım diğer geleneklerdeki ve Mesih öncesi dönemdeki "eksikliğin" İsa Mesih'te ve "dinin en yüksek şekli" olan Hıristiyanlıkta açılan vahiy ile *tamamlanmış* ya da *tamamlanacak* olduğunu savunur. Bu anlayışa göre, tarih İsa öncesi döneme ait Eski Ahit nasıl İsa Mesih ve onun mesajıyla tamamlanmış ise günümüz dinleri ve inançları da İsa Mesih ile tamamlanmakta ya da tamamlanacaktır. Bahis konusu olan çağdaş din ve inançların Eski ile Yeni Ahit dönemlerinde olduğu gibi tarihî bir hazırlık ya

⁵ "Fulfilment" şeklindeki yazılış bizzat Knitter'a aittir.

⁶ Kärkkäinen, *An Introduction to the Theology of Religions*, s. 22.

da devam mahiyetinde olması gerekmez. Bu durumda, Eski Ahit'in yerini Hinduizm vs. gibi Hıristiyanlıkla tarihi bağı olmayan din ya da inanç sistemleri almıştır. Bu tariflerden yola çıkarak Tamamlayıcı teolojii kabaca, *geçmişte olduğu gibi günümüz Hıristiyan teologlarının Tanrı sevgisinin evrenselliği ile İsa Mesih'te açıklanan bu sevginin Hıristiyanlığa özgü olmasını uzlaştırmaya çalışan, Hıristiyan dinler teolojisinin kapsayıcı bir tür yaklaşımı* olarak tanımlayabiliriz. Paul Knitter'e göre Tamamlayıcı yaklaşım günümüzde başlıca Hıristiyan mezheplerinin, yani Luteran, Reform, Metodist, Anglikan, Yunan Ortodoks ve Roma Katolik Kilisesi'nin, Hıristiyanlık dışı dinlere yaklaşımını temsil etmektedir.⁷ Kaynağını Kitab-ı Mukaddes ve Kilise Babaları'ndan alan bu görüşün günümüzde pek çok farklı biçimi mevcuttur.

C. 1. Tamamlayıcı Teoloji: Geçmişten Günümüze⁸

Tamamlayıcı teolojinin adı her ne kadar modern dönemde konulmuş olsa da ilk dönemlerdeki Hıristiyanlığın içinden çıktığı Yahudiliğe karşı sergilediği başlıca tavır olduğunu söylemek yerinde olur. Tamamlayıcı teolojinin üzerine bina edildiği başlıca iki referans vardır. Bunlardan ilki Matta İncili'nde geçen İsa Mesih'in sözleridir: "Kutsal Yasa'yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için geldiğimi sanmayın. Ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim."⁹ Diğeri ise Pavlus'un Galatyalılar'a hitaben sarf ettiği sözlerdir: "Yani imanla aklanalım diye Mesih'in gelişine dek Yasa eğitmenimiz oldu."¹⁰ Her ne kadar yukarıdaki iki ayet genel anlamda Tamamlayıcı teolojinin üzerine kurulduğu tüm Hıristiyanlık dışı din ve inançları ima eden referanslar olarak görülsede özel anlamda Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde Yahudi Yasası'na karşı takındığı tavrı ifade etmekteydi. Zira erken dönem Hıristiyanları ve Yeni Ahit yazarlarının ilk etapta üzerine yoğunlaştıkları mesele Yahudi olmayan komşularından ziyade içinden çıkmış oldukları Yahudi geleneğine karşı takınacakları tavır olmuştur. Yeni Ahit yazarları genel olarak Yahudiliğin adalet beklentisinin İsa Mesih'in şahsı ile tamamlandığını ve onun Yasa'nın yerine geçtiğini söylemektedir. Fakat bu durum

⁷ Paul F. Knitter, *Introducing Theologies of Religions*, Maryknoll-New York: Orbis Books, 2014, s. 63. David Cheetham da günümüzde Hıristiyanların çoğunluğunun dini kapsayıcılık yaklaşımına sahip olduğunu savunur. Bkz. David Cheetham, "Inclusivisms: Honouring Faithfulness and Openness," *Christian Approaches to Other Religions*, s. 63.

⁸ Tamamlayıcı teoloji ile ilgili modern dönem kaynaklardan bazı örnekleri şu şekilde sıralayabiliriz: Paul Hedges, *Preparation and Fulfilment: A History and Study of Fulfilment Theology in Modern British Thought in the Indian Context*, Oxford-New York: P. Lang, 2001; Eric J. Sharpe, *Not to Destroy but to Fulfil: The Contribution of J.N. Farquhar to Protestant Missionary Thought in India Before 1914*, Lund: Gleerup, 1965; Martin Maw, *Visions of India: Fulfilment Theology, The Aryan Race Theory & The Work of British Protestant Missionaries in Victorian India*, Frankfurt am Main-New York: P. Lang, 1990; Kenneth Cracknell, *Justice, Courtesy and Love: Theologians and Missionaries Encountering World Religions 1846-1914*, London: Epworth Press, 1995.

⁹ Matta, 5:17.

¹⁰ Galatyalılar, 3:24.

ikinci yüzyıldan itibaren İsa Mesih'in takipçilerinin Greko-Romen dünya ile daha yakın ilişkiler kurmasıyla değişmiştir; zira Hıristiyanlar artık Yahudi olmayan komşuları, onların muhtelif inanışları ve felsefelerini tanımaktaydı.

Örneğin, aşağıda geçen Pavlus'un Atinalılar'a hitabı sadece Atinalılar'ın değil tüm Hıristiyanlık dışı din ve geleneklerin aslında Tanrı inancına sahip olduğunu ifade edecek şekilde yorumlanabilir: "Ey Atinalılar, sizin her bakımdan çok dindar olduğunuzu görüyorum. Ben çevrede dolaşırken, tapındığınız yerleri incelerken üzerinde, BİLİNMEYEN TANRI'YA yazılı bir tapınak gördüm."¹¹ Pavlus yine Elçilerin İşleri'nde halka şöyle seslenir: "Geçmiş çağlarda Tanrı, bütün ulusların kendi yollarından gitmelerine izin verdi. Yine de kendini tanıksız bırakmadı."¹² Pavlus'un bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere Tanrı insanlığı hiçbir zaman kendinden habersiz bırakmamış, onlarla peygamberler, seçkin kulları ve diğer vasıtalarla iletişim kurmuştur. Yine Elçilerin İşleri'nde geçen Petrus'un sözleri her millet içerisinde –Hıristiyan vahyine inanmasalar da– Tanrı'yı kabul edip güzel amel işleyenlerin ahlaken övüldüğüne işaret eder. Zira Petrus bir rüyasının yorumunda şu sözlere yer vermektedir: "Tanrı'nın insanlar arasında ayırım yapmadığını, ama kendisinden korkan ve doğru olanı yapan kişiyi, ulusuna bakmaksızın kabul ettiğini gerçekten fark ediyorum."¹³ Tanrı'nın tüm insanlığın kurtuluşunu ve hakikate ulaşmalarını dilediğini Yeni Ahit'teki pek çok örnekte görebiliriz. Mesela, "O [Kurtarıcımız Tanrı] bütün insanların kurtulup gerçeğin bilincine erişmesini ister"¹⁴ ayeti bunlardan biridir.

Yine Yuhanna İncili'nde geçen Logos'a paralel sayılabilecek "dünyaya gelen, her insanı aydınlatan gerçek ışık vardı"¹⁵ sözleri genelde dini kapsayıcılığa, özelden de Tamamlayıcı teolojiye işaret edecek şekilde yorumlanabilir. Zira bu anlayışa göre, gerçek olan İsa Mesih'in ışığı az ya da cüzi de olsa tüm insanlığa ulaşmaktaydı. İbraniler'e Mektup'ta bu anlayış bariz olarak şu şekilde özetlenmektedir: "Tanrı eski zamanlarda peygamberler aracılığıyla birçok kez çeşitli yollardan atalarımıza seslendi. Bu son çağda da her şeye mirasçı kıldığı ve aracılığıyla evreni yarattığı kendi Oğlu ile bize seslenmiştir."¹⁶ Bu ise İsa Mesih'in tarihî olarak ortaya çıkmasından önceki iki duruma işaret eder: Birincisi peygamberler dönemi İsa Mesih için bir hazırlık dönemiymiş ve tamamlanmaya ihtiyacı vardı. İkincisi ise İsa Mesih, Tecessüm hadisesinde olduğu gibi, tam olarak açıklanmamış olsa da Logos ya da Tanrı'nın Kelimesi olarak önceki dönemlerde de mevcuttu.

Tamamlayıcı teolojinin ilk nüveleri erken dönem Kilise Babaları'nda görülmekle birlikte bu yaklaşım, dördüncü yüzyılda Kilise'nin siyasi güç kazanması, Augusti-

¹¹ Elçilerin İşleri, 17:22-23.

¹² Elçilerin İşleri, 14:16-17.

¹³ Elçilerin İşleri, 10:34-35.

¹⁴ I Timoteos, 2:3-4.

¹⁵ Yuhanna, 1:9.

¹⁶ İbraniler, 1:1-2.

ne (IV.-V. yy.) ve sonrası dönemde etkili olan teolojik tutum ve Haçlı Savaşları'nı yönlendiren siyasi bağlamın etkisiyle yerini diğer dinlere karşı yüzyıllarca sürecek “*extra ecclesiam nulla salus* (Kilise dışında kurtuluş yoktur)” anlayışına bıraktı. Fakat Knitter'in ifadesiyle, diğer din mensuplarına karşı olumlu tutum Trent Konsili'nden (1545-63) başlayarak yirminci yüzyıla kadar devam etmiştir.¹⁷ Günümüze gelindiğinde ise II. Vatikan Konsili diğer dinlerde de hakikat olduğunu kabul etse de Yuhanna İncili 14:6'ya gönderme yaparak Mesih'in “yol, hakikat ve hayat” olduğu şartını eklemekten kaçınmaz.¹⁸ II. Vatikan Konsili her ne kadar çoğulcu bir yaklaşım sergilemese de yüzyıllar boyu süren ısrarcı dışlayıcılığın büyük ölçüde sıyrılmıştır. Diğer dinlerde de “fazilet ya da hakikatin bulunacağını” kabul eden Konsil, bu “fazilet veya hakikatin” “İncil için bir hazırlık” olduğunu savunur.¹⁹ Zira Hıristiyanlık dışı dinler kemalini sadece Mesih'te bulacaktır:

“Katolik Kilisesi bu dinlerdeki hakiki ve mukaddes olan hiçbir şeyi inkâr etmez; onlardaki davranış ve yaşam şekillerini samimi bir saygıyla karşılar. Zira onlardaki emir ve öğretiler her ne kadar kendi inandıkları ve ortaya koyduklarından pek çok veçheden farklı olsa da tüm insanlığı aydınlatan Hakikat'ten çoğu zaman bir parıltı yansıtır. Ashında o [Kilise] sürekli “yol, hakikat ve hayat” (Yuhanna 14:6) olan, insanların dini hayatın kemalini kendisinde bulacakları, Tanrı'nın her şeyi Kendisi ile [O'nun vasıtasıyla] uzlaştırdığı Mesih'i ilan eder ve etmelidir.”²⁰

Aşağıdaki satırlarda ilk olarak Tamamlayıcı teolojinin başlıca özellikleri arasında sayılabilecek bazı kavram ve yaklaşımları sıralayacağım, akabinde Tamamlayıcı teolojinin iç içe olduğu Logos-Kelime teolojisini ele alacağım. Bunları yaparken Kitab-ı Mukaddes ve bazı erken dönem Kilise Babaları'nın görüşlerinden yola çıkarak Tamamlayıcı teolojinin kökenlerini ibraz etmeye çalışacağım.

C. 2. Tamamlayıcı Teolojinin Başlıca Özellikleri

Bu özelliklerden ilki “kemale erme” olarak adlandırabileceğimiz Hıristiyan vahyinin İsa Mesih'in tecessümü ile zirveye ulaşmış olmasıdır. İkincisi, özellikle Matta İncili ve Pavlus'un mektuplarında geçen Yasa konusudur. Üçüncüsü, tarihî İsa öncesi dönemin İsa Mesih ile mukayesesidir. Tamamlayıcı teolojide ön plana çıkan diğer bir konu ise İsa Mesih ile kemale eren vahyin onun öncesinde bir hazırlık ve eğitim döneminden ibaret olduğudur.

¹⁷ Knitter, *Introducing Theologies of Religions*, s. 67.

¹⁸ *Nostra Aetate*: Declaration on the Relation of the Church to Non-Christian Religions, kısım 2, http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html (20 Ağu. 2016).

¹⁹ *Lumen Gentium*: Dogmatic Constitution on the Church, 1964, kısım 16, http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19641121_lumen-gentium_en.html (20 Ağu. 2016).

²⁰ *Nostra Aetate*, kısım 2. Burada II Kor. 5:18-19'a atıf yapılmaktadır.

C. 2. a. Tekâmül: Hıristiyan Vahyinin İsa Mesih'in Tecessümü ile Kemale Ermesi

Dini formda, vahiyde ve birey-toplumun vahyi idrakinde bir tekâmül olduğu anlayışı buna şunu ekler: İsa Mesih'te tamamen açılan vahiy, Tecessüm hadisesinden önceki dönemlerde tam anlamıyla izhar olmamıştı. Son yüzyıllarda din bilimlerinde de görülen tekâmülcü yaklaşımın kökenlerini Hıristiyan vahyi söz konusu olduğunda Kitab-ı Mukaddes'e ve Kilise Babaları'na dayandırmak mümkündür. Bu yaklaşıma göre, Tanrı kendini önceleri muhtelif tecellilerle izhar etmiş olduğu halde son dönemlerinde Oğlu olan İsa Mesih vasıtasıyla insanlar arasında sakın olmuştur. Bu durum, Pavlus'un "Tanrılığın bütün doluluğu (*plērōma*) bedence Mesih'te bulunuyor. Siz de her yönetim ve hükümlerinin başı olan Mesih'te doluluğa kavuştunuz"²¹ sözlerinde olduğu gibi kemale erme, tamam değildir. İbrani tarihinde açılan vahiy, özellikle Mesih'in ölümü ve tekrar dirilişiyle kemale ermiştir. Zira Tanrı'nın kurtuluş planı İsa Mesih'te ve onun vasıtasıyladır.

Vahiy tarihinde Pavlus ve diğer Yeni Ahit yazarlarının bu tarz tekâmülcü yaklaşımını Kilise Babaları'nın insanlık ve "kurtuluş tarihi"ni başlıca "Yasa öncesi-Yasa-İlahi inayet dönemleri" vb. şeklindeki sınıflandırmaları izlemiştir. Yunan felsefesi ile Yasa dönemini kıyaslayan İskenderiyeli Clement, vahiy ya da "kurtuluş tarihi"ndeki tekâmül şu şekilde ima eder: "yasaya göre faziletli olanlar için iman eksik idi. Bu sebepten, Rab de onları iyileştirirken 'imanın seni kurtardı'²² demiştir. Fakat felsefeye göre faziletli olanlar için sadece Rabbe iman etmek değil, aynı zamanda putlara tapmayı terk etmek de gerekliydi."²³

Son dönemlere gelindiğinde diğer din ve inanç geleneklerini kapsayıcı bir tutum takınsa da sözü geçen tekâmülcü yaklaşımın II. Vatikan Konsili ile devam ettiğini söylemek yerinde olur. II. Vatikan Konsili İsa Mesih'i merkeze alarak onun "tüm dünyanın kurtuluş kaynağı"²⁴ olduğunu savunmakta, Onu "insanlık tarihinin hedefi, tarih ve medeniyetin özlemlerinin odak noktası, insanlığın merkezi, kalplerin süruru, tüm emellerin tamamlayıcısı"²⁵ olarak görmektedir. Zira Tanrı kendini geçmişte her döneme uygun şekilde açıklamış olsa da "en kâmil manada açıklaması tecessüm eden Oğlu'nda" gerçekleşmiştir.²⁶

²¹ Koloseliler, 2:9-10.

²² Bu ibare Matta 9:22'ye atıftır.

²³ Clement of Alexandria, *Stromata*, 6.6. Clement'in bu eseri için şu kaynaktan yararlandım: Alexander Roberts vd., (ed.), *The Ante-Nicene Fathers: Translations of the Fathers down to a.d. 325*, C. 2, Christian Classics Ethereal Library.

²⁴ *Lumen Gentium*, kısım 17.

²⁵ *Gaudium et Spes*: Pastoral Constitution on the Church in the Modern World, 1965, kısım 45, http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_en.html (20 Ağ. 2016).

²⁶ *Gaudium et Spes*, kısım 58.

C. 2. b. Yasa: Yasa'nın Tamamlanması

Eski ve Yeni Ahit arasındaki ilişkiyi üç kavramla tarif etmek yerinde olur: *devamlılık*, *devamsızlık* ve *tekâmül*.²⁷ *Devamlılık* kavramıyla kastedilen şudur: Öncelikle Mesih, “Kutsal Yasa’yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için geldiğimi sanmayın”²⁸ sözüne binaen Yasa’yı kaldırmak için gelmemiştir. Fakat bu Yasa’nın aynı kalması değil, yeniden yorumlanması demektir.²⁹ Bu ise bizi *devamsızlık* anlayışına götürür. Bu durumda görülür ki kaldırılmayan Yasa ve Ahit devam etmekte fakat İsa Mesih ışığında yeniden yorumlanmakta ve tamamlanmaktadır. Yasa’nın tamamlanması, yani İsa’nın “ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim”³⁰ sözleri ise bizi *tekâmül* yaklaşımına sevk eder. Zira Pavlus’un “imanla aklanalım diye Mesih’in gelişine dek Yasa eğitmenimiz oldu. Ama iman gelmiş olduğundan, artık Yasa’nın denetiminde değiliz”³¹ sözleri Yasa’nın artık ikmal edildiğini ve Mesih’e iman ile tamamlandığını ifade eder. Yuhanna ise Musa’ya verilen Yasa ile İsa Mesih arasındaki ilişkiyi şu sözlerle ortaya koyar: “Kutsal Yasa Musa aracılığıyla verildi, ama lütuf ve gerçek, İsa Mesih aracılığıyla geldi.”³² Burada Musa’nın ve Yasa’nın rolünün tamamlayıcı olan Mesih’in ışığında ortaya çıktığı görülür. Burada Yuhanna’nın Musa ve Yasa ile ortaya koyduğu analogiyi Pavlus, Âdem ile yapar. Bu da bizi Kitab-ı Mukaddes’te sıkça geçen ve Tamamlayıcı teolojinin önemli özelliklerinden olan mukayese ve tipolojilere götürür.

C. 2. c. Mukayese ve Tipoloji

İkinci yüzyılda yaşayan Sinoplu Marcion, Eski Ahit’i Yahudi inanç ve fikirlerinden ibaret olduğu iddiasıyla tümünden reddetmişti. Buna karşılık Tertullian’ın (II.-III. yy.) başını çektiği Kilise Babaları Marcion’un görüşlerini reddeden yazılar kaleme aldılar. Marcion ve onun gibi düşünenler de İsa Mesih’in ve Yeni Ahit’in *yeniliği* üzerine vurgu yaptılar. Örneğin, Origen’e (III. yy.) göre, Eski Ahit insanlığı Mesih’e ve onun mesajına hazırlayan bir aşamayı.³³ Fakat bu lambanın ışığına artık güneş doğduktan sonra ihtiyaç kalmamıştı; zira bir Hıristiyan’ın Eski Ahit karşısındaki tutumu bir yetişkinin çocukken aldığı eğitime müteşekkir olması gibidir.³⁴ Fakat bu Eski Ahit’in

²⁷ The Pontifical Biblical Commission, *The Jewish People and Their Sacred Scriptures in the Christian Bible*, Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2002, s. 143-146.

²⁸ Matta, 5:17.

²⁹ Matta, 5:21-48.

³⁰ Matta, 5:17.

³¹ Galatyalılar, 3:24.

³² Yuhanna, 1:17.

³³ Origen, *Homilies on Leviticus*, 10,1-2, *The Fathers of the Church: Origen Homilies on Leviticus*, çev. G.V. Barkley, Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, s. 202-3.

³⁴ Origen, *Commentary on Matthew*, 10,9-10, <http://www.newadvent.org/fathers/101610.htm> (21 Ağu. 2016).

tamamen reddedilmesi anlamına gelmez. Zira bu yaklaşıma göre, Mesih'in ve Yeni Ahit mesajının *yeniliği* Eski Ahit, peygamberler ve patriyarklar dönemi ile yani "eski" ile karşılaştırıldığında daha net ortaya çıkacaktır.

Eski Ahit'in Yeni Ahit ve İsa Mesih ışığında yorumlanması erken dönem Hıristiyanlarını analogiler ve alegorik yorumlamalara sevk etmiştir. Mamafih, mukayese ve tipolojik yaklaşım erken dönem Hıristiyanlığın Yahudi kökenleriyle yüzleşmesindeki en önemli özelliklerden biri olmuştur. Bu yaklaşım sadece Pavlus'ta değil Sinoptik İnciller'de ve İbranilere Mektup'ta da görülür. Örneğin, Pavlus'un teolojisini Eski Ahit'teki "monoteizm-seçilmişlik-eskatoloji" üçlüsünün "Mesih-Kutsal Ruh-Kurtarıcı" çerçevesinde yeniden inşa edilmesi olarak yorumlamak yerinde olur. Bu durumda Pavlus Yahudi geleneğine ait kavram ve düşünceleri alarak İsa'yı, İşaya 52'ye atfen, gerçek Âdem ve gerçek İsrail olarak yorumlamıştır. Pavlus, Romalılara Mektup 5:12-18'de Âdem ile İsa Mesih'i kıyaslamaktadır. Ona göre Âdem nasıl insanlığa ilk günahı getirdiyse yine tüm insanlık Mesih ile kurtuluşa ermiştir. Ayrıca Pavlus biri Mesih olan "iki" Âdem'den şu şekilde bahseder:

"Nitekim şöyle yazılmıştır: "İlk insan Âdem yaşayan can oldu." Son Âdem ise yaşam veren ruh oldu. Önce ruhani olan değil, doğal olan geldi. Ruhani olan sonra geldi. İlk insan yerden, yani topraktandır. İkinci insan göktendir. Topraktan olan insan nasılsa topraktan olanlar da öyledir. Göksel insan nasılsa göksel olanlar da öyledir."³⁵

Bu yaklaşımın başka bir boyutunu "tipoloji" tabir edilen Yeni Ahit yazarlarının –özellikle Pavlus'un– ve Kilise Babaları'nın da üzerinde çoklukla durduğu anlayışta bulabiliriz. Buna göre, Eski Ahit'teki ve İsrail'in tarihindeki olaylar ve özellikler, Yeni Ahit döneminde vuku bulan olaylar ve özelliklere birer ön işaret olarak kabul edilir. Kitab-ı Mukaddes'in tipoloji anlayışına göre, Eski Ahit'te yer alan olaylar aslında Mesih'e işaret etmektedir. Buna ilaveten Eski Ahit Mesih tarafından tamama erdirilecek ve nebevi öngörüler onunla gerçekleşecektir. Irenaeus bunu en bariz şekilde şöyle ifade eder:

"İlk ahit sebepsiz yere, amaçsızca ya da kaza eseri verilmedi. Fakat verildiği kişileri kendi iyilikleri için (Tanrı'nın insanın hizmetine ihtiyacı yoktur) Tanrı'ya hizmet etmeleri için boyun eğdirdi, ve insan Tanrı'ya ait şeyleri henüz gözüyle apaçık göremeyeceği için ona ilahi şeylerin bir kopyasını sundu ve [şu an] Kilise'de mevcut bulunan şeylerin mecazlarını önceden gösterdi ki imanımız sağlamca yerleşsin. Bu şekilde, ilk ahit gelecekte olacıklara dair ilahi vahiy içermekteydi ki insan Tanrı'nın her şeyin bilgisine önceden sahip olduğunu öğrenebilsin."³⁶

Irenaeus'un bu sözleri, aşağıdaki satırlarda da görüleceği üzere, Mesih öncesi dönemin Tecessüm'e bir hazırlık ve ilahi eğitim safhası olması ve bu safhanın onun gelişle tamamlanması düşüncesiyle doğrudan bağlantılıdır.

³⁵ I Kor., 15:45-49.

³⁶ Irenaeus, *Adversus Haereses (Against Heresies)*, 4,32,2. Irenaeus'un bu eseri için şu kaynaktan yararlandım: Alexander Roberts vd., (ed.), *Ante-Nicene Fathers*, C. 1, Christian Classics Ethereal Library.

C. 2. d. Hazırlık: İlahi Eğitim

Yukarıdaki satırlarda da sözü geçen Tamamlayıcı teolojinin dayandığı ayetlerin ilkinde Mesih, Kutsal Yasa ve peygamberlerin sözlerini tamamlamaya geldiğini söyler.³⁷ Diğerinde ise Pavlus, Mesih'in gelişine dek Yasa'nın "eğitmen" olduğunu belirtir.³⁸ Bu durumda tamamlanma nasıl öncesindeki eksikliğe vurgu yapıyorsa tamamlanmaya giden süreç de bir "hazırlık" dönemini oluşturur. Pek çok Kilise Babası'nın da üzerinde durduğu bu dönem bir "ilahi eğitim" sürecidir. Mesih'in tecessümünde tepe noktasını bulan ilahi açıklanma öncesi insanlar peygamberler, felsefe ve Yasa ile eğitilmiştir. Zira Tanrı hiçbir zaman "kendini tanıksız bırakmamıştır".³⁹

İlahi eğitim konusunda en müşahhas örneklerden birini sunan, aşağıda da ele alacağım İskenderiyeli Clement olmuştur. Zira Clement, Tanrı'nın Kelimesi olan Mesih'i "öğretmen" olarak adlandırır. Ona göre, Kelime Mesih olarak tecessüm etmeden önce de peygamberler vasıtasıyla ve Yasa ile insanları eğitmiştir.⁴⁰ Irenaeus'a göre ise Tanrı'nın Kelimesi, yani Mesih, insanlığı ilahi olan şeylere öyle hazırlamıştır ki Tecessüm hadisesinin vuku bulmasıyla insanlık onunla tamamen hemhâl olabilsin. Böylece, Tanrı'nın Kelimesi, insanları "tali olanlar vasıtasıyla asıl olanlara, mecazlar vasıtasıyla gerçek olanlara, geçici olanlar vasıtasıyla sonsuz olanlara, cismani olanlar vasıtasıyla manevi olanlara çağırarak" suretiyle eğitmiştir.⁴¹ Sonuç olarak, felsefe Yunanlar için olduğu kadar Yasa ve peygamberler de İsrailoğulları ve diğer halklar için İncil'e ve Mesih'in tecessüm edeceği zamana birer hazırlık mesabesinde dir.

C. 3. Tamamlayıcı Teolojiyi Tamamlayan Öge: Logos Teolojisi

Genel olarak "akıl, söz, kelime" olarak karşılayabileceğimiz Logos'un Yunan felsefesiyle Hıristiyan teolojisinin kesiştiği en önemli kavramlardan biri olduğunu iddia etmek pek de abartılı sayılmaz. Zira Logos, Hıristiyanlık'taki İsa Mesih olarak tecessüm eden Tanrı'nın Kelimesi olarak kabul edilene kadar Herakleitos'tan Stoacılar, Kitab-ı Mukaddes yazarlarından Philo'ya kadar pek çok şahıs tarafından söz konusu edilmiş ve işlenmiştir. Hıristiyan teolojisinde Logos, ezeli ve ebedî olduğu halde müşahhas olarak İsa Mesih'te tecessüm eden Tanrı'nın Kelimesi olarak geçer. Geçmiş her ne kadar insanlık ve din tarihi kadar kadim olsa da bu yazıda Logos anlayışını Hıristiyan vahyi ve dinler teolojisi bağlamında inceleyecek, Logos ile Kelime'yi aynı anlama gelecek şekilde kullanacağım.

³⁷ Matta, 5:17.

³⁸ Galatyalılar, 3:24.

³⁹ Elçilerin İşleri, 14:16-17.

⁴⁰ Clement, *Paedagogus*, 1,7. Clement'in bu eseri için şu kaynaktan yararlandım: Alexander Roberts vd., (ed.), *The Ante-Nicene Fathers: Translations of the Fathers down to a.d. 325*, C. 2, Christian Classics Ethereal Library.

⁴¹ Irenaeus, *Adv. Haer.*, 4,14,3.

Hıristiyan vahiy teolojisine göre, Tanrı'nın açılması her daim mevcut olmuş olsa da bunun tepe noktası, ya da en müşahhas hâli, Tanrı'nın Kelimesi'nin İsa Mesih suretinde tecessüm etmesiyle olmuştur. Logos önceleri kendini insanlığa tam olarak izhar etmemiş olsa da İsa Mesih'te tecessümüyle en müşahhas ve tam halde bulunmaktadır. İnsanlık tarihinin –Hıristiyanlığı ya da İsa Mesih'i bizzat tanıyıp bilmese de– aşkın-ilahî olana her daim erişiminin olması ve ilahi tecrübeye sahip olması ezeli olan Logos ile açıklanabilir. Tanrı sevgisinin *evrenselliği* ile İsa Mesih'te açılan bu sevginin Hıristiyanlığa *özgü* olmasını uzlaştırmaya çalışan Tamamlayıcı teolojinin Logos-Kelime yaklaşımına verdiği önem de buradan kaynaklanmaktadır. Nitekim Tamamlayıcı teolojinin en başından beri Logos teolojisi ile iç içe olduğunu söylemek yerinde olur.

Yeni Ahit'te sıkça geçen Kelime-Logos, daha sonraki dönemlerde geliştirilecek olan Kristoloji anlayışının anahtar kelimelerindedir. İkinci yüzyılda Justin Martyr tarafından Yunan felsefesindeki *logos spermatikos* anlayışına paralel olarak geliştirilen Logos teolojisi aslen büyük ölçüde Yuhanna İncili'nin giriş kısmı (1:1-18), Pavlus'un mektupları (Filipililer'e Mektup 2:6-11, Koloseliler'e Mektup 1:15-20, Efesliler'e Mektup 2:14-16, Timoteus'a Mektup 3:16) ile İbraniler'e Mektup 1:3 kısımlarına dayanmaktadır. Zira Pavlus özellikle Koloseliler'e Mektup 1:15-20'de Mesih'i "ilk doğan" ve "yaratılıştaki vasıta" olarak görmektedir. Hıristiyan Logos teolojisi özellikle Yeni Ahit'teki Yuhanna İncili ve Pavlus'un mektuplarına dayanmakla birlikte paralelini Eski Ahit'teki *Hokmah* (Hikmet) ve *Dabar Yahve* (Tanrı Sözü), Targum'un *memra* öğretilerinde ve İskenderiyeli Philo'nun yazılarında bulmak mümkündür.

Aslında her ne kadar Tamamlayıcı teolojinin son yüzyılların tekâmülcü anlayışından etkilenmiş olduğu iddia edilse de İsa Mesih'in tecessümünde tepe noktasına erişen ve bundan önce hazırlık döneminde olan bir vahiy anlayışını Yeni Ahit'te olduğu gibi Kilise Babaları'nın düşüncelerinde de sıklıkla duyarız. Bu sebeple aşağıdaki satırlarda dinler teolojisinin "öncüleri" kabul edilen Justin Martyr, Irenaeus ile İskenderiyeli Clement'in konuyla alakalı görüşlerine yer vereceğim. Aşağıda da görüleceği gibi bu üç Kilise Babası'nın birlikte anılmasındaki en büyük sebep Hıristiyanlık dışı dinlere yaklaşımlarındaki benzerliklerdir. Aslında bu üç isim de haddizatında ne modern anlamda bir dinler teolojisi sunma ne de bu alanda bir eser ortaya koyma niyetinde değillerdi. Fakat eserlerindeki Eski Ahit dönemi ve Yunan felsefesiyle ilgili görüşleri bir araya getirildiğinde kendi anlayışları çerçevesinde bir erken dönem dinler teolojisi ortaya koydukları, bunun da Tamamlayıcı teolojinin başlıca özelliklerini taşıdığı görülecektir.

C. 3. a. Justin Martyr (II. yy.)

Justin, kendi ifadesiyle, bugünkü Nablus'ta⁴² muhtemelen ikinci yüzyılın ilk yarısında Roma kökenli bir ailede doğmuştur. 130 yılı civarında ise pagan bir filozof iken Hıristiyan olmuş ve kendisini Roma'da Hıristiyanlığı anlatmaya adanmıştır.⁴³ Bu amaçla, adından da anlaşılacağı gibi, Hıristiyanlığı savunmak, ayin ve pratiklerini açıklamak amacıyla *İlk Savunma*'yı, bundan müstakil fakat ona ek olarak da *İkinci Savunma*'yı yazmıştır. *Trypho ile Diyalog* ise Justin'in bir Yahudi olan Trypho'nun Hıristiyanlık ile ilgili eleştirilerine karşı Eski Ahit Yasası'nın ilga olup İsa Mesih ile tamama erdiği konusunda Kutsal Kitap'a dayanarak verdiği cevaplardan ibarettir.

Eric Osborn'un ifadesiyle Justin'e göre "Logos'un tarihi" "kurtuluş tarihidir." Zira "*Heilgeschichte*'nin doruğu, öncesinde herkes tarafından akıl olarak bilinen Mesih'in gelişidir. Mesih tecessüm yoluyla en kâmil anlamda hazır olmuştur."⁴⁴ Justin Martyr, Yunan filozoflarının, şairlerin ve tarihçilerin de Hıristiyan vahyi olmaksızın hakikate ulaşabildiklerini görmüş bunu Stoacı felsefeden alıntılıdığı, her bir insanda mevcut olan *logos spermatikos* anlayışıyla açıklamaya çalışmıştır. Justin'e göre, Hıristiyan olmasalar da ahlaki açıdan doğru davranışlar sergileyen filozoflar da hakikati ifade eden şairler de olmuştur. "Zira her bir insan ırkında Logos'un tohumu ekilmiş halde bulunmaktadır."⁴⁵ Görülmektedir ki Justin "her bir insanda mevcut olan,"⁴⁶ tüm insan ırkının paylaştığı, İsa Mesih olarak tecessüm etmesinden önce de faaliyette bulunan Logos'un varlığına inanmaktaydı. Ona göre, Tanrı ve insanlar arasında tarih boyunca aracılık eden Mesih, yani Logos'a tüm insanlık kısmi olarak iştirak etmiştir. Ona göre, aslında Yunan filozofları ya da Eski Ahit dönemindeki insanlar arasından "Logos'a uygun yaşam sürmüş olanlar" Hıristiyandırlar:

"Bize öğretildi ki Mesih Tanrı'dan ilk doğandır ve yukarıda belirttik ki O tüm insanlığın kendisinden pay aldığı Logos'tur. Logos'a uygun yaşam sürmüş olanlar, tanrıtanımaz oldukları düşünülse de Hıristiyandırlar. Bunlar Yunanlar arasında Sokrates, Herakleitos ve onun gibiler ile barbarlar arasında İbrahim, Ananias, Azarias, Mişael, Elias ve pek çoklarıdır. ... Bunun yanında Mesih'ten önce yaşamış olsalar da, Logos'a uygun yaşam sürmemiş olanlar Mesih'e kötülük ve düşmanlık göstermişler ve Logos'a uygun yaşam sürenleri öldürmüşlerdir."⁴⁷

⁴² Justin Martyr, *First Apology*, 1,1. Justin'in bu eseri için şu kaynaktan yararlandım: Alexander Roberts vd., (ed.), *Ante-Nicene Fathers*, C. 1, Christian Classics Ethereal Library.

⁴³ Chrys Saldanha, *Divine Pedagogy: A Patristic View of Non-Christian Religions*, Roma: Libreria Aetneo Salesiano, 1984, s. 39-40.

⁴⁴ Eric Osborn, "Justin Martyr and the Logos Spermatikos" *Studia Missionalia*, S. 42, 1993, s. 153.

⁴⁵ Justin Martyr, *Second Apology*, 8. Justin'in bu eseri için şu iki kaynaktan yararlandım: Kyle Pope (çev.), *The Second Apology of Justin Martyr: with Text and Translation*, Shawnee Mission, KS: Ancient Road Pub., 2001; Alexander Roberts vd., (ed.), *Ante-Nicene Fathers*, C. 1, Christian Classics Ethereal Library.

⁴⁶ Justin Martyr, *Second Apology*, 10.

⁴⁷ Justin Martyr, *First Apology*, 46. Bu kısmın çevirisi için Dupuis'in *Toward a Christian Theology*, s. 58'den faydalandım.

Burada görülür ki Justin'in Logos'tan kastı Mesih ile aynı anlamda kullandığı ve her bir bireyin kendisinden pay almış olduğu bir çeşit ilahi evrensel akıl ya da hakikattir.⁴⁸ Fakat hakikate iştirak etmeyi sadece "insan aklının bir ürünü" olarak açıklamak yerinde olmaz, zira Justin'in "Oğul" ve "Mesih" olarak da adlandırdığı Logos, ona göre Baba ile beraber her şeyden öncedir; Baba onun vasıtasıyla âlemi yaratmış ve düzenlemiştir.⁴⁹ Justin'e göre, evrensel Logos ya da Mesih, tecessüm yoluyla Meryem'den doğmuş ve İsa'da bedenlenmiş ve böylece ezeli olan Oğul, aşkın olan Baba'yı açıklamıştır. Aslında Eski Ahit'te patriyarklar ve peygamberlere tecelliler şeklinde açıklanmış olan da Oğul'un kendisidir. Baba görünmez ve ifade edilemez ise de, onu bedenlenmek suretiyle açıklayan Oğul olmuştur.⁵⁰ Ona göre, tüm insanlık evrensel Logos'tan belli ölçüde nasibini almıştır; örneğin o, peygamberler vasıtasıyla insanlara hitap etmiştir.⁵¹ Fakat bu İsa Mesih'in tecessümü ile açıklanan Hıristiyan vahyi kadar tam ve mükemmel değildir. Zira Justin'e göre "Logos" ve "Tanrı'nın Oğlu" olan, "Tanrı'dan ilk doğan" ve "tecessüm eden"⁵² İsa Mesih, "insan aklının alelade bir aracı değil, tarif edilemez Baba'nın gücü" ve "Logos'un tamamıdır."⁵³ Justin, Mesih ile Logos'u şu şekilde özdeşleştirir:

"Bu sebeple bizim öğretilerimiz tüm insanlığınkinden daha yüce görünmektedir. Çünkü Mesih Logos'un tamamı olmuş, bizim iyiliğimiz için vücut, akıl ve ruh olarak görünür hale gelmiştir. Filozofların ve yasa koyucuların söyledikleri ve keşfettikleri ne kadar iyi şey varsa bunu kendi içlerindeki kısmi Logos'un keşif ve gözlemleri yoluyla elde etmişlerdir. Fakat Logos'un tamamını, yani Mesih'i, bilmedikleri için sıklıkla kendileriyle çelişkiye düşmüşlerdir. .... Kimse öğretisi için canını feda edecek kadar Sokrates'e güvenmemiştir. Fakat Mesih'e –ki kısmen Sokrates tarafından dahi biliniyordu– sadece filozoflar ve âlimler değil, aynı zamanda zanaatkârlar ve tamamen cahil kimseler inanmakta, zafer, korku ve ölümü küçümsemekteydiler. Çünkü O, geçmişte olduğu gibi şimdi de her bir insanda bulunan Logos'tur. O olup bitecek şeyleri hem peygamberler vasıtasıyla önceden bildirmiş hem de bizim gibi bedene bürünmek suretiyle bizzat öğretmiştir. O, insan aklının alelade bir aracı değil, tarif edilemez Baba'nın gücüdür."⁵⁴

Sonuç olarak, Justin'e göre insanlık her ne kadar kendilerinde bulunan Logos vasıtasıyla hakikate belli ölçüde sahip olsa da bu, İsa Mesih'te tecessüm yoluyla kemalini bulan Logos kadar tam, Hıristiyan vahyi kadar eşsiz değildir.⁵⁵

⁴⁸ Justin'in Logos konusundaki etkilendiği kaynaklar için bkz. Saldanha, *Divine Pedagogy*, s. 52-62.

⁴⁹ Justin Martyr, *Second Apology*, 6.

⁵⁰ Justin Martyr, *Dialogue with Trypho*, 127. Justin'in bu eseri için şu kaynaktan yararlandım: Alexander Roberts vd., (ed.), *Ante-Nicene Fathers*, C. 1, Christian Classics Ethereal Library. Ayrıca bkz. *First Apology*, 5.

⁵¹ Justin Martyr, *Second Apology*, 10.

⁵² Justin Martyr, *First Apology*, 23.

⁵³ Justin Martyr, *Second Apology*, 10. Ayrıca bkz. *Second Apology*, 8.

⁵⁴ Justin Martyr, *Second Apology*, 10.

⁵⁵ Justin Martyr, *Second Apology*, 13.

C. 3. b. Irenaeus (II. yy.)

Irenaeus'un hayatı hakkında bilgiler sınırlı olmakla birlikte doğum tarihi olarak ikinci yüzyılın ilk yarısı, doğum yeri olarak da İzmir ya da genel olarak Anadolu verilebilir. Irenaeus, kendi ifadesiyle, İzmir'li Polycarp'ın öğrencisidir. Daha sonra Lyon piskoposu olan Irenaeus henüz ikinci yüzyılda Valentinus ve diğerlerine reddiye olarak kaleme aldığı *Adversus Haereses (İtizallere Karşı)*'de öyle gelişmiş bir tarih ve vahiy teolojisi sunmaktadır ki Dupuis onun tarih teolojisinin kurucusu olduğunu iddia eder.⁵⁶ Irenaeus'un başlıca iki eseri günümüze ulaşmıştır. Bunlardan ilki, gnostisizmi tanıtır ona reddiye olarak kaleme aldığı *Adversus Haereses*; diğeri ise Hıristiyan inancını tanıtan *Demonstratio (Apostolik Öğüdün İzahı)*'dur.

Irenaeus, Yaratıcı ve tek Baba olan Tanrı'nın aşkınlığını savunur. Peki, aşkın Baba insanlarla nasıl iletişim kuracaktır? Irenaeus *Adversus Haereses*'in dördüncü kitabına İsa'nın Mesih'ten, Mesih'in Kurtarıcı'dan, Kurtarıcı'nın Kelime'den ve Kelime'nin Tek-edinilmiş, yani Oğul'dan ayrı olmadığını belirterek başlar.⁵⁷ Bu durumda o, Kelime'yi İsa Mesih ve Oğul ile özdeşleştirir.⁵⁸ Görünmeyen Baba görünür Kelime vasıtasıyla açıklanmaktadır.⁵⁹ Kelime her daim Baba ile birlikte bulunmuş ve her şey onun vasıtasıyla olmuştur.⁶⁰ Kelime sadece Meryem'den doğan bir insan olarak bedenlendiğinde değil, âlemin ve insanın yaratılışıyla başlamak suretiyle çeşitli şekillerde hem görünmeyen ve tarif edilemeyen Baba'yı hem de kendini açıklamaya koyulmuştur. O, Tanrı'yı sadece vizyonlar ya da sözlerle değil aynı zamanda gerçek olay ve işlerle de açıklamıştır.⁶¹ Örneğin, Yasa'nın verilmesi ve peygamberlerin sözleri Kelime'nin işidir;⁶² zira Musa da peygamberler de Kelime'yi "vaz etmişler," onun "sözlerini söylemişlerdir."⁶³ Ayrıca İbrahim'in Baba'yı bilmesi de Kelime vasıtasıyla gerçekleşmiştir.⁶⁴ Buna göre Tanrı'nın Kelimesi, Musa öncesi patriyarklarla iletişim kurmuş, Yasa altında olanlara Yasa'ya uygun şekilde açıklanmış ve nihayetinde de bedenlenmek suretiyle insanlar arasında sakin olmuştur.⁶⁵

Tanrı en başından beri pek çok yol ve yöntemle, ihtiyaç ve anlayışlarına göre insanlıkla iletişim kurmuş ve onları kurtuluşa davet etmiştir.⁶⁶ Bu durumda İbrahim

⁵⁶ Dupuis, *Toward a Christian Theology of Religious Pluralism*, s. 60.

⁵⁷ Irenaeus, *Adv. Haer.*, 4, Giriş, 3.

⁵⁸ Örneğin bkz. Irenaeus, *Adv. Haer.*, 4,6,7; 4,7,3-4; 4,20,4; 4,20,1; 4,20,3; 4,24,1. Irenaeus ayrıca Hikmet ile Ruh'un aynı olduğunu ifade eder. Örneğin bkz. Irenaeus, *Adv. Haer.*, 4,20,3; 4,20,1.

⁵⁹ Irenaeus, *Adv. Haer.*, 4,6; 4,20,4; 4,20,7.

⁶⁰ Irenaeus, *Adv. Haer.*, 4,20,1-4; 4,24,1.

⁶¹ Irenaeus, *Adv. Haer.*, 4,20,12.

⁶² Irenaeus, *Adv. Haer.*, 4,6,6-7.

⁶³ Irenaeus, *Adv. Haer.*, 4,2,3; 4,2,5.

⁶⁴ Irenaeus, *Adv. Haer.*, 4,7,1.

⁶⁵ Irenaeus, *Adv. Haer.*, 3,11,8.

⁶⁶ Irenaeus, *Adv. Haer.*, 4,14,2. Ayrıca bkz. 4,20,6-7.

ve Musa öncesi doğru yaşam sürmüş olanlar da kurtuluşa ermişlerdir;⁶⁷ zira Tanrı, Yahudilere “kalplerinin katılması” sebebiyle Yasa’yı vermeden önce “en başından beri insanların içine yerleştirmiş olduğu doğal hükümlere” uymalarını istemiştir.⁶⁸ Sonuçta, Irenaeus, insanlığın Yasa, patriyarklar ve peygamberler tarafından Mesih’in bedenlenerek gelişi için hazırlanmış ve müjdelenmiş oluşunu savunmakla birlikte,⁶⁹ “kurtuluş tarihi”ni henüz bedenlenmeden önce Kelime’nin Tanrı’yı açıklamasına dayandırmakta ve insanların en başından beri kendi “kapasiteleri” ölçüsünce inanıp doğru işler yapmalarına bağlamaktadır:

“Ne Mesih sadece kendisine Tiberius Sezar zamanında inananlar için gelmiş ne de Baba inayetini sadece şu an hayatta olanlar için göstermiştir; tüm bunlar bütün insanlık içindir. İnsanlık en baştan itibaren, kendi kapasiteleri ölçüsünce, kendi kuşaklarında Tanrı’dan hem korkmuş hem de O’nu sevmiş, komşularına adalet ve hürmet göstermiş, samimi bir şekilde Mesih’i görmeyi ve O’nun sesini duymayı arzu etmiştir. Bu sebeple, O ikinci gelişinde bu tarife uyan herkesi uykusundan uyandırıp kaldıracak –aynı şekilde yargılanacakları da– ve onlara Kendi hükümranlığında yer verecektir.”⁷⁰

Sonuç olarak, Irenaeus’a göre, Tanrı kendini başlıca üç şekilde ve dönemde açıklamakla birlikte bunların hepsi Kelime vasıtasıyla olmuştur.⁷¹ Bunlardan ilki, insanın yaratılmış âlem üzerine tefekkür etmesi ve akli vasıtasıyla Tanrı’nın varlığının bilgisine ulaşması; ikincisi, patriyarklar, peygamberler ve Yasa; üçüncüsü ise Mesih’in tecessümüdür. Burada Irenaeus, yukarıda da sözü geçtiği gibi, tekâmülcü bir yaklaşım sergilemektedir. Zira ilk olarak yaratılışla başlayan Tanrı’nın açıklanması Tecessüm hadisesiyle tepe noktasına ulaşmakta ve önceki dönem onun için bir hazırlık safhası teşkil etmektedir.

C. 3. c. İskenderiyeli Clement (II-III. yy.)

Clement’in ne doğum tarihi ne de yeri hakkında kesin bilgi bulunmaz. Doğum tarihinin 150 yılı civarında olduğu kabul edilse de doğum yeri hakkında Atina ve İskenderiye konusunda farklı görüşler öne sürülmektedir. Hıristiyan olmadan önce bir pagan filozofu olan Clement’in üçüncü yüzyılın ilk yarısında öldüğü düşünülmektedir. Bu dönemde İskenderiye’de dört başı mamur bir Hıristiyan okulu olduğu konusu tartışmalı olsa da Clement’in Pantaenus’un izinden gidip burada eğitim verdiği bilinmektedir. Clement’in İskenderiyeli olarak bilinegelmesindeki başlıca sebep de onun eğitim ve yazı faaliyetlerini çoğunlukla burada gerçekleştirmiş olmasıdır.⁷²

⁶⁷ Irenaeus, *Adv. Haer.*, 4,16,2.

⁶⁸ Irenaeus, *Adv. Haer.*, 4,15,1-2.

⁶⁹ Irenaeus, *Adv. Haer.*, 4,12,1; 4,23; 4,25.

⁷⁰ Irenaeus, *Adv. Haer.*, 4,22,2.

⁷¹ Irenaeus bu dönemlerden farklı yerlerde dört (*Adv. Haer.*, 3,11,8) ve beş (*Adv. Haer.*, 4,36,7) olarak da bahsetmiştir. Fakat bu kısımlarda da söz konusu olan başlıca üç dönemdir.

⁷² Saldanha, *Divine Pedagogy*, s. 104-105.

Clement'in başlıca eserleri, bir üçlü olarak da değerlendirilen, *Protrepticus* (Yunanlılar'a Öğüt), *Paedagogus* (Öğretmen) ve *Stromata* (Muhtelif) sayılabilir. Clement'in *Protrepticus*'daki başlıca amacı paganların Hıristiyanlığa kazandırılmasıdır. Burada pagan mitolojisi ve dini hakkında detaylı bilgi veren Clement, Yunanlar'a bu inanışların batıllığını ispatlamaya çalışmaktadır. Fakat Clement'e göre, Yunan geleneği toptan batıla saplanmış değildir. Zira bazı filozoflar ve şairler pagan inanışındaki yanlışlıkları fark etmiş ve onları eleştirmişlerdir. Örneğin, Plato Tanrı'nın varlığına işaret etmek suretiyle "hakikate dokunmuştur."⁷³ *Paedagogus* ise, adından da anlaşılacağı üzere, Hıristiyanlığın başlıca ilkelerini ve nasıl Hıristiyanca bir yaşam sürüleceğini öğretmek amacıyla yazılmıştır. Clement'in burada "öğretmen" diye bahsettiği Mesih'in ta kendisidir. *Stromata* ise gnostisizme karşı, Hıristiyan imanını zemininde gerçek bilgiye nasıl ulaşılacağı hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Clement'in burada ele aldığına göre Hıristiyanlık bilgisini Kitab-ı Mukaddes'ten almaktadır. O aynı zamanda Plato ve Yunan felsefesinin hakikatten nüveler elde ettiği membadır. Clement'e göre, İsrailoğulları için Yasa ne konumdaysa felsefe de Yunanlar'ın Mesih'e iman etmesi için ilahi bir hazırlıktır.⁷⁴

Clement, Hıristiyanlık dışında da hakikat olduğu ve her bir felsefi sistemde hakikatten nüveler olduğu görüşündedir. Ona göre felsefe Tanrı tarafından "Yunanlılar'a verilen ilahi bir lütüftür."⁷⁵ Fakat bu hakikat Hıristiyanlıkla karşılaştırıldığında hem kısmîdir hem de ondan farklıdır. Zira hakikat bütünüyle sadece Mesih'te bulunmaktadır. Bu durumda Clement Hıristiyanlığı "hakikî felsefe"⁷⁶ olarak adlandırmaktadır. Clement'e göre Yunan felsefesinde hakikat kısmi iken Hıristiyanlık hakikatin ta kendisidir.⁷⁷

Peki, Yunan filozoflar Mesih'in bedenlenmesinden önce hakikate nasıl ulaşmışlardır? Bu konuda Clement birbiriyle çelişen ya da iç içe geçmiş cevaplar verir. Birincisi, "Tanrı'nın ilhamı,"; ikincisi, her bir insana "özellikle de entelektüel meşguliyet sahibi kişilere yerleştirilmiş muayyen ilahi bir seyelan"; üçüncüsü ise Kutsal Kitap'tan yapılan intihal ya da çalmadır.⁷⁸ Clement bunlara bir de dördüncüyü ekler, bu ise Mesih'in "aşağı seviyedeki melekler vasıtasıyla"⁷⁹ hakikati bildirmesidir. Bununla beraber, Clement'e göre Mesih'in bedenlenmesinden önce felsefe Yunanlar'ın fazilet bakımından doğruluğu için gerekli olan ve onları Mesih'e iman etmeye hazırlayan bir "öğretmen" idi.⁸⁰

⁷³ Clement, *Protrepticus* (*Exhortation to the Heathen*), 6. Clement'in bu eseri için şu kaynaktan yararlandım: Alexander Roberts vd., (ed.), *The Ante-Nicene Fathers: Translations of the Fathers down to a.d. 325*, C. 2, Christian Classics Ethereal Library.

⁷⁴ Clement, *Stromata*, 1,5.

⁷⁵ Clement, *Stromata*, 1,2 vd.

⁷⁶ Clement, *Stromata*, 1,5; 1,18 vd.

⁷⁷ Clement, *Stromata*, 6,7; 6,17.

⁷⁸ Clement, *Protrepticus*, 6.

⁷⁹ Clement, *Stromata*, 7,2.

⁸⁰ Clement, *Stromata*, 1,5.

Ayrıca Clement'e göre Tanrı, Kelime'nin Mesih olarak tecessümünden önce kendini Kitab-ı Mukaddes, peygamberler ve Kutsal Ruh vasıtasıyla da bildirmiştir.⁸¹ Clement "Kurtarıcı" ve "Öğretmen" olarak da adlandırdığı "her şeyin ilahi membarı" olan "Kelime" ya da "Tanrı'nın Kelimesi"nin Mesih adını alarak tecessüm ettiğini hem insan hem de Tanrı olduğunu şu şekilde ifade eder:

"Madem ki Kelime ilkten idi, O geçmişte olduğu gibi şimdi de her şeyin membarıdır. Fakat madem ki O Mesih ismini aldı, eskinin kutsalı ve güce layık olanı, O'nu Yeni Ezgi olarak adlandırıyorum. Bu Kelime, Mesih ilkin varoluşumuzun (çünkü O Tanrı'daydı) ve refahımızın sebebidir. İşte bu Kelime şimdi bizzat insan olarak –hem insan hem de Tanrı olan sadece O'dur– ortaya çıktı. Bize bahşolunan tüm lütufların Âmili O'dur..... Bu, Yeni Ezgidir. Bu, başlangıçta ve başlangıçtan önce var olan Kelime'nin tezahürüdür. Önceden beri var olan Kurtarıcı son zamanlarda ortaya çıktı. Gerçekte O'nda olan O ortaya çıktı. Çünkü "Tanrı ile olan" ve her şeyin kendisiyle yaratıldığı Kelime Öğretmenimiz olarak zuhur etti."⁸²

Clement'in ayrıca "Hikmet" olarak da adlandırdığı Kelime, insanlarla farklı şekillerde ve vasıtalarla konuşmuştur. Kelime, İsa Mesih olarak bedenlenmeden önce Hoşea ve İbrahim ile konuşmuş, Davut, Musa ve diğer peygamberler vasıtasıyla insanları eğitmiş, onlara öğüt vermiş ve İsrailoğulları'nı Mısır'dan çıkarmıştır. En açık şekilde Yakup'a görünen ve onunla gürleşen de yine Kelime'nin kendisidir. Tanrı sadece onun vasıtasıyla "açımlanmış ve bilinir kılınmıştır". Zira Clement'e göre, Kelime insanları farklı dönemlerde farklı yöntemlerle eğitmiştir. Örneğin, Eski Ahit döneminde insanlar, Yasa ve korkuyla eğitilmiş olsalar da Kelime, İsa Mesih olarak bedenlenerek insanlar arasında sakin olmuş ve bunların yerini artık sevgi almıştır.⁸³ Burada dikkat çeken nokta Mesih'in bedenlenme öncesinde de insanları eğitiyor olmasıdır. Zira Clement'e göre İsrailoğulları'nın eğiticisi Musa değil, Musa vasıtasıyla Kelime'nin ta kendisidir. Fakat felsefe Yunanlar için olduğu kadar Yasa ve peygamberler de İsrailoğulları ve diğer halklar için İncil'e ve Mesih'in tecessüm edeceği ana birer hazırlık mesabesindedir.

D. Sonuç Yerine

İlhamını Kitab-ı Mukaddes'ten alan, erken dönem Kilise Babaları tarafından geliştirilen, modern dönemde de özellikle II. Vatikan Konsili'nin akabinde ortaya çıkmış olan, kapsayıcı dinler teolojisinin bir çeşidi olarak değerlendirebileceğimiz Tamamlayıcı teolojinin başlıca özellik ve yaklaşımlarını şöyle özetleyebiliriz: Birincisi, Hıristiyan vahyinin İsa Mesih'in tecessümü ile tepe noktasına ulaşması, kemale ermesidir. Bu ise bizi ikinci özelliğe, yani tarihsel İsa öncesi dönemin Mesih ile mukayesesine götürür.

⁸¹ Clement, *Protrepticus*, 8.

⁸² Clement, *Protrepticus*, 1.

⁸³ Clement, *Paedagogus*, 1,7.

Üçüncüsü Yasa'nın tamamlanması; diğeri İsa Mesih ile kemale eren vahyin onun öncesinde bir hazırlık ve ilahi eğitim döneminden ibaret olmasıdır. Tamamlayıcı teolojinin başlıca ve belki de en önemli özelliklerinden biri Logos teolojisiyle iç içe olmasıdır.

Yukarıda ele aldığım üç Kilise Babası, yani Justin Martyr, Irenaeus ve İskenderiyeli Clement, farklı ortamlarda yaşamış, yazılarını farklı sorun ve gruplara karşı kaleme almış olsalar da modern dinler teolojisinin kurucularından sayılmalarına sebep olacak "kurtuluş tarihi" ile ilgili görüşler ortaya koymuşlardır. Her birinde ortak olan başlıca görüş Kelime-Logos olarak adlandırdıkları Mesih'in "kurtuluş tarihi"nde oynadığı merkezî roldür. Dikkat çeken ikinci özellik Logos'un İsa Mesih olarak tecessümünden önce de –yaratılıştan başlayarak– kurtarıcılık ve Baba Tanrı'yı açımlayıcılık rolünü üstlenmesidir. Bu durumda İsa Mesih'in tarihî olarak ortaya çıkmasından önceki dönem o ve onun tecessümü için bir hazırlık, Yahudilere ve Yahudi olmayanlara birer eğitim safhası mesabesindedir. Zira İsa Mesih olarak tecessüm etmiş Kelime "kurtuluş tarihi"nin tepe noktasını teşkil eder. Dikkat çeken diğeri bir nokta ise Tanrı'nın patri-yarklar, peygamberler ve Yasa vasıtasıyla, yani Eski Ahit döneminde açımlanması ve Yunan felsefesi vasıtasıyla ile açımlanması ve Yunan felsefesi vasıtasıyla ile açımlanması görece olarak üstünlüğüdür. Bu ise bir tekâmül anlayışını göstermektedir. Sonuç olarak, yukarıda sözü geçen noktalar Logos'un sadece bu üç Kilise Babası'nda değil dinler teolojisinin modern döneminde de Hıristiyanlık dışı dinlere bakışının başlıca umdelerinden biridir.

Aslında Yeni Ahit yazarları ve erken dönem Kilise Babaları dört başı mamur bir dinler teolojisi ortaya koyma niyetinde olmasalar da Yunan felsefesi hakkındaki düşünceleri, Yasa ve Yahudi halkına karşı takındıkları tavırla böyle bir teolojinin oluşmasına en büyük katkıyı sağlamışlardır. Tamamlayıcı teolojinin günümüzdeki savunucuları ise erken dönem yazarlarının Yunan felsefesi ve Yasa konusundaki tutumlarının güncel din ve inançlara uygulanabileceği görüşündedir. Buna göre, günümüzdeki Hıristiyanlık dışındaki din ve inançlar –Hıristiyanlıkta olduğu gibi mutlak anlamda olmasa da– Tanrı ve onun kurtuluş planından ve hakikatten unsurlar taşımaktadır. İsa Mesih öncesi dönem nasıl onunla tamamlanmış ise, bugünkü Hıristiyanlık dışı tüm din ve inançlar da onun tarafından tamamlanmaktadır ya da tamamlanacaktır. Bu durumda, söz konusu olan çağdaş din ve inançların Eski Ahit'te olduğu gibi tarihi bir hazırlık ya da devam mahiyetinde olması gerekmez. Bu görüşe katılmayanlar arasında Adam Sparks, aslen doktora tezi olarak kaleme aldığı *One of a Kind*'da, erken dönem Kilise Babaları'nın görüşlerinin günümüz dinler teolojisine uygulanmaması gerektiğini zira onların dönemleri itibarıyla farklı bir bağlamda Hıristiyanlık savunuculuğu yaptıklarını iddia etmektedir. Sparks'a göre, örneğin Justin Martyr Yunan felsefesi hakkında kapsayıcı bir tutum sergilese de pagan dini hakkında dışlayıcıdır.⁸⁴

Son olarak, modern dönemde Hıristiyanlık dışı dinlere tamamlayıcılık adı altında

⁸⁴ Adam Sparks, *One of a Kind: The Relationship between Old and New Covenants as the Hermeneutical Key for Christian Theology of Religions*, Eugene, Or.: Pickwick Publications, 2010, s. 249.

yaklaşan ve hatta bu ad ile özdeşleşen en önemli isimlerden biri İrlandalı misyoner John Nicol Farquhar (ö. 1929) ve kitabı *The Crown of Hinduism* (1913) olmuştur. Hindistan’da misyonerlik görevinde bulunmuş olan ve Hinduizm’e dışlayıcı bir şekilde yaklaşılmasını gerektiğini savunan Farquhar’a göre, bu inancın “tamamlanması” ve “taçlanması” İsa Mesih ile dir:

“Mesih’in Hinduizm’in en yüksek ülkü ve amaçları için nasıl bir tamamlama sağladığını görmüş bulunmaktayız..... dinin en kaba kısımlarında görülen her bir ışık dizisi O’nda sağlıklı kurumlar ve deruni ibadet şeklinde tekrar zuhur eder. Hinduizm’deki necis, alçaltıcı ya da değersiz uygulamalarda tezahür bulan her bir hakiki gaye O’nda, ezilen, cahil, hasta ve günahkâr için en mükemmel faaliyet alanını bulur. Hinduizm’de parlayan her bir ışık hüzmesi O’na odaklanmıştır. O Hindistan’ın inancının Tacidir.”⁸⁵

Farquhar’ı önemli kılan sadece Hinduizm’e Tamamlayıcı teoloji zaviyesinden yaklaşan bir Hıristiyan misyoneri olması değil aynı zamanda Hıristiyanlığı Batı toplum ve kültürüyle özdeşleştirmesidir. Ona göre Batı dünyası doğuya kıyasla Hıristiyanlığa sahip olmasından gelen kültürel bir üstünlüğe sahiptir. Aslında Farquhar’ın savunduğu tamamlanma, Hindu geleneği ve pratiklerinin *tamamen* ilga olup yerini Hıristiyanlığa bırakmasıdır. Farquhar daha da ileri giderek İngiliz kolonyalizmini savunur; zira İngiliz yönetimi Hinduizm’deki gerekli gördüğü bazı kuralları yasalar çerçevesinde yasaklamıştır. Dahası, Farquhar bu misyonlarını dinler tarihi disiplini ile birleştirmiş, Hindistan’dan dönüşündeki hayatının son yıllarını Manchester Üniversitesi’nde dinler tarihi profesörü olarak geçirmiştir.

Elinizdeki bu yazı Tamamlayıcı teolojinin başlıca özelliklerini ve geri zeminini inceleyen Türkçe bir giriş mahiyetinde olduğundan başka bir çalışmada, bu yaklaşımın modern temsilcilerinden Jean Daniélou ve John Nicol Farquhar üzerine yoğunlaşmak suretiyle, Tamamlayıcı teoloji savunusunun modern dönemde nasıl dinler tarihi ile ele verildiğini ve nasıl kolonyalist bir tavır sergilediğini değerlendirmeyi umuyorum.

KAYNAKLAR

- Cheetham, David; “Inclusivisms: Honouring Faithfulness and Openness”, *Christian Approaches to Other Faiths*, ed. Alan Race – Paul M. Hedges, London: Scm Press, 2008.
- Clement of Alexandria; “Stromata”, *Ante-Nicene Fathers: Translations of the Fathers down to a.d. 325*, ed. Alexander Roberts vd., Christian Classics Ethereal Library, t.y., c. II.
- ; “Protrepticus”, *Ante-Nicene Fathers: Translations of the Fathers down to a.d. 325*, ed. Alexander Roberts vd., Christian Classics Ethereal Library, t.y., c. II.
- ; “Paedagogus”, *Ante-Nicene Fathers: Translations of the Fathers down to a.d. 325*, ed. Alexander Roberts vd., Christian Classics Ethereal Library, t.y., c. II.
- Cracknell, Kenneth; *Justice, Courtesy and Love: Theologians and Missionaries Encountering World Religions 1846-1914*, London: Epworth Press, 1995.

⁸⁵ John N. Farquhar, *The Crown of Hinduism*, London [vd.]: Humphrey Milford, 1919, s. 457-58.

- Dupuis, Jacques; *Toward a Christian Theology of Religious Pluralism*, Maryknoll-New York: Orbis, 1997.
- Farquhar, John N.; *The Crown of Hinduism*, London [vd.]: Humphrey Milford, 1919.
- Gaudium et Spes*: Pastoral Constitution on the Church in the Modern World, 1965, http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_en.html (20 Ağ. 2016).
- Hedges, Paul; “A Reflection on Typologies: Negotiating a Fast-Moving Discussion”, *Christian Approaches to Other Faiths*, ed. Alan Race – Paul M. Hedges, London: Scm Press, 2008, s. 17-33.
- ; *Preparation and Fulfilment: A History and Study of Fulfilment Theology in Modern British Thought in the Indian Context*, Oxford-New York: P. Lang, 2001.
- Irenaeus; “Adversus Haereses”, *Ante-Nicene Fathers*, ed. Alexander Roberts vd., Christian Classics Ethereal Library, t.y., c. I.
- Justin Martyr; “Dialogue with Trypho”, *Ante-Nicene Fathers*, ed. Alexander Roberts v.dğr., Christian Classics Ethereal Library, t.y., c. I.
- ; “First Apology”, *Ante-Nicene Fathers*, ed. Alexander Roberts vd., Christian Classics Ethereal Library, t.y., c. I.
- ; “Second Apology”, *Ante-Nicene Fathers*, ed. Alexander Roberts vd., Christian Classics Ethereal Library, t.y., c. I.
- Kärkkäinen, Veli-Matti; *An Introduction to the Theology of Religions: Biblical, Historical and Contemporary Perspectives*, Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, 2003.
- Knitter, Paul F.; *Introducing Theologies of Religions*, Maryknoll-New York: Orbis Books, 2014.
- Lumen Gentium*: Dogmatic Constitution on the Church, 1964, http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19641121_lumen-gentium_en.html (20 Ağ. 2016).
- Nostra Aetate*: Declaration on the Relation of the Church to Non-Christian Religions, 1965, http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html (20 Ağ. 2016).
- Origen; *Commentary on Matthew*, 10:9-10, <http://www.newadvent.org/fathers/101610.htm> (21 Ağ. 2016).
- Origen; *Homilies on Leviticus*, 10:1-2, *The Fathers of the Church: Origen Homilies on Leviticus*, çev. G.V. Barkley, Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, t.y.
- Osborn, Eric; “Justin Martyr and the Logos Spermatikos,” *Studia Missionalia*, S. 42, 1993, s. 143-159.
- (The) Pontifical Biblical Commission, *The Jewish People and Their Sacred Scriptures in the Christian Bible*, Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2002.
- Saldanha, Chrys; *Divine Pedagogy: A Patristic View of Non-Christian Religions*, Roma: Libreria Ateneo Salesiano, 1984.
- Sparks, Adam; *One of a Kind: The Relationship between Old and New Covenants as the Hermeneutical Key for Christian Theology of Religions*, Eugene, Or.: Pickwick Publications, 2010.